

Новітня історія України

М. О. Фролов

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ БІЛЬШОВИКІВ НА КОНЦЕПЦІЮ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1914-1921 РР.)

В умовах перманентної політичної кризи, що супроводжує суспільно-політичний розвиток більшості держав СНД, в тому числі і Україну, важливо з'ясувати її ідеологічні, політичні та соціально-економічні передумови. І в цьому плані в певній мірі можливо використати досвід Російської революції 1917 року, політичні учасники якої так і не змогли реалізувати демократичний потенціал суспільства після падіння монархії Романових.

Значна провина за це лежить на партії більшовиків та її лідерів зокрема, які недооцінили можливості саморозвитку капіталізму за рахунок нових досягнень науки і техніки, пограбування країн “третього світу”; надто гіперболізували процес абсолютного зубожіння пролетаріату, перебільшили його здатність до гуртування для спільної боротьби проти панівних верств, і недооцінили сили “середнього класу”, як запоруки стабільності в суспільстві.

Замість широких демократичних реформ, вони нав'язали суспільству ідею соціалістичної революції як панацею для вирішення найбільш болючих соціальних проблем основної маси населення.

Мета даної статті полягає у тому, щоб проаналізувати трансформацію поглядів більшовиків на концепцію пролетарської держави в умовах Першої світової війни та революційних потрясінь 1917-1921 рр.

Постульована проблема має певну історіографічну базу. В радянський період лєнінська ідея побудови соціалізму через встановлення диктатури пролетаріату вважалася стрижневою в концепції соціалістичної революції і сприймалася дослідниками як аксіома. Проте з розвалом Радянського Союзу все більше істориків і політологів допускають альтернативність шляхів суспільно-політичного розвитку Росії в 1917 році. При цьому більшовицькій авторитарній владі протиставляється ідея демократичного шляху розвитку держави через реалізацію суспільно-політичного консенсусу з визнання результатів виборів до Всеросійських Установчих зборів та їх подальшої діяльності, з одного боку, або створення однорідного соціалістичного уряду в жовтні-листопаді 1917 року – з іншого. Прикладом цьому може слугувати стаття А.Х. Бурганова “Была ли возможность создания демократического правительства после Октябрьской революции?” опублікована в одному з журналів “Отечественная история” за 1993 рік. Ось що автор пише з цього приводу: “Анализ тактики всех участников переговоров (накколо проблемы формирования первого радянского (большовицкого) уряда) позволяет сделать вывод: при всей невероятности соглашения между ними была необходимость добиваться его во имя предотвращения гражданской войны, во имя демократии. Была ли для этого почва? Была. – Прежде всего, большевистская программа революционно-демократических преобразований (мир, земля, рабочий контроль и т.п.), приемлемых для всех демократов. Большевики тогда еще не исключали Учредительное собрание из системы советского государства, так как надеялись добиться в нем совместно с левыми эсерами большинства. Этого не получилось. Тем не менее правым демократам не следовало торжествовать свою победу в Учредительном собрании; нужно было более гибкой политикой закрепить и продолжить демократические преобразования. Правые же всем своим поведением содействовали тому, чтобы большевики действовали, как говорится “закусив удила”. На это большевиков ориентировало и то, что сила была на их стороне» [47, с.36].

Шлях до однопартійної диктатури як основи адміністративно-командної політичної системи висвітлює в своїх роботах Є.Г. Гімпельсон [31; 54]. Крім того автор досліджує ділові та морально-етичні якості нових радянських управлінців, які з самого початку своєї діяльності допускали масові посадові зловживання, порушували законність, займалися хабарництвом та бюрократичною волокітою [21; 27]. Концептуальне переосмислення більшовицької теоретичної спадщини відносно державного будівництва в епоху побудови соціалізму знаходимо зокрема в роботах О.В. Волобуєва [6], С.В. Леонова І.В. [2; 8], І.В. Павлової [55] тощо.

Досить суттєвим в цьому плані є науковий доробок відомого українського вченого С.В. Кульчицького [48; 57]. На його думку, в 1917 році в Росії мала місце радянська революція, яка з весни 1918 року трансформувалася у комуністичну.

Більшовики на чолі з В.І. Леніним утворили свою партію на початку ХХ століття з метою підготовки та здійснення революції і побудови комуністичного суспільства. Ідеологічною основою діяльності партії була обрана система поглядів, сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом. Маркс і Енгельс розглядали перспективу пролетарської революції тільки як світової події, тому вони не досліджували її можливість реалізації в окремо взятій європейській країні. Російська імперія з її переважно селянським населенням і домінуючим аграрним сектором економіки мала згідно з теорією Маркса-Енгельса значно меншу перспективу комуністичної революції, ніж Німеччина, Франція, Австро-Угорщина та інші європейські країни. Тому Ленін і керівництво РСДРП(б) у період від утворення партії до початку Першої світової війни головну увагу приділяли питанням підготовки та здійсненню майбутньої світової пролетарської революції на теренах їхньої Батьківщини. Ця революція здавалась їм подією віддаленого майбутнього.

Але Перша світова війна, яка принесла народам Європи безмежні страждання та злидні, зробила перспективу революційних потрясінь реальною. Тому керівництво більшовицької партії почало обговорювати не тільки перспективи революційних подій у Росії та Європі, але й питання можливого державного устрою після перемоги революції. Сьогодні можна на основі опублікованих документів стверджувати, що Ленін та його оточення вперше ґрунтовно почали дискутувати ці питання в 1915 році.

Восени 1915 року відбувся обмін листами з приводу перспектив світової пролетарської або соціалістичної революції між В.І. Леніним, М.І. Бухарінін і Г.О. Зінов'євим. Із листів Бухаріна Леніну зрозуміло, що більшовицьке керівництво продовжувало тоді розглядати можливу перемогу соціалістичної революції в Росії тільки в разі її підтримки європейським пролетаріатом, і в першу чергу, пролетаріатом Німеччини. Найбільше зацікавлення викликає та обставина, що Ленін і Бухарін жваво дискутували про першочергові заходи, які необхідно було реалізувати більшовицькій партії після захоплення влади в Росії. Першочергові заходи повністю співпадали з основними гаслами програми-мінімуму РСДРП(б): встановлення демократичної республіки, 8-годинного робочого дня для працівників промисловості, конфіскація поміщицького землеволодіння на користь селянства та пролетарської держави [1, с.167].

Цікаво, що і Ленін, і Бухарін, і Зінов'єв не заперечували у 1915 році проти збереження держави в Росії в разі перемоги соціалістичної революції та захоплення влади більшовиками, на відміну від Маркса і Енгельса. Вони називали цю державу демократичною республікою. Але зміст цього поняття, його розуміння у них був різним. Ленін заперечував необхідність збереження парламенту у звичному для Європи того часу розумінні. Він виступав за домінування тимчасового революційного уряду, який після захоплення влади повинен був декретивним шляхом реалізувати програму-мінімум РСДРП(б). Ленін виступав проти законодавчої ролі установчих зборів, вважаючи, що формулювання нових державних засад у вигляді Конституції повинен здійснити революційний уряд. Диктаторський підхід Леніна Бухарін м'яко критикував, але їхні розбіжності не мали принциповий характер [1, с.169].

Звертають на себе увагу дві думки, висловлені Бухарінін у листі до Леніна від 26 серпня – 27 вересня 1915 року. „Социальная революция Запада разбивает национально-государственные границы, – пише Бухарін, – И мы ее должны поддержать в этом отношении. С какой стати нам удерживать резко ограниченную государственную “Россию”? Для чего это нужно? Наоборот, мы стараемся централизовать, спаять – во всех отношениях – всю Европу (как первый этап). А если это так, то зачем надо удерживать “локальные особенности” и оставлять буржуазию у власти, которая завтра (ибо либерализм = империализм) опаснее будет, чем гнилой царизм для Запада... Крестьян поставим в зависимость через индустриализацию сельского хозяйства. ...Они против нас не пойдут, вернее, будут индифферентны. А если бы даже и пошли – мы бы сумели всем европ. скопом с ними расправиться. Русский империализм мы задушили бы своим социализмом в корне. Еще одно: от нас, быть может, отделилась бы Сибирь. Ну, и Господь с ней! Признаюсь, я во всем этом построении не вижу “ни грамма анархизма!” [1, с.168].

Вищенаведена цитата свідчить про те, що керівництво більшовицької партії ще до революційних подій 1917 року і розвалу Російської імперії, як держави, вважали для себе можливим розглядати кордони між державами фікцією, яку можна змінювати революційним шляхом на основі поширення ідеології комунізму. В історії післяреволюційної України ця впевненість більшовицьких вождів у їх здатності довільно визначати кордони держав відіграла значну роль. Як і теза про те, що опір комуністичній владі з боку селянства можна задушити насиллям і таким само чином можна його й індустріалізувати в Росії.

Дискусія 1915 року між Ленінін, Бухарінін і Зінов'євим свідчила про те, що включена ще на II з'їзді РСДРП у 1903 році до програми партії марксова теза про диктатуру пролетаріату, як про основу політичної системи пролетарської держави, після перемоги світової комуністичної революції, до певного часу ідеологами більшовизму теоретично не розроблялась. Хоча, як це не дивно, ця тема знайшла розгляд у роботах лідерів меншовизму Г.В. Плеханова та О.С. Мартинова. Плеханов вважав, що після соціальної революції необхідно ліквідувати сучасну систему політичного представництва, замінивши її прямим народним законодавством. А О.С. Мартинов підкреслював, що диктатура пролетаріату буде можливою тоді, коли пролетаріат, як класовий ворог буржуазії, отримає можливість висловлювати загальнонаціональні, загальнонародні інтереси, тобто тоді, коли „комуністичне гасло стане загальнонаціональним гаслом” [2, с.15-16].

У другій половині 1916 року М.І. Бухарін продовжував розробку теоретичних засад державності після перемоги комуністичної революції, приділивши особливу увагу тезі про необхідність

встановлення диктатури пролетаріату. Він опублікував з цього питання низку статей. Леніну зміст статей не сподобався. Він вбачав у поглядах Бухаріна відхід від марксизму. У грудні 1916 року в замітці "Інтернаціонал Молоді" Ленін піддав гострій критиці позицію Бухаріна й обіцяв написати докладну статтю про ставлення марксизму до держави. Пізніше він визнав помилковість своєї критики [3, с.213-216].

Теоретична дискусія між В.І. Леніним і М.І. Бухаріним жодним чином не вплинула на стан їхніх особистих стосунків. Більше того, Ленін вважав, що Бухарін своєчасно актуалізував питання про можливу модель державного устрою після перемоги соціалістичної революції в Росії [4, с.66-71].

Восени 1916 року і на початку 1917 року, як свідчить Н.К. Крупська, Ленін посилено працював над розробкою теми: марксизм і держава. Він посилено вивчав твори К. Маркса та Ф. Енгельса. 4(17) лютого 1917 року Ленін повідомляв О.М. Коллонтай, що він майже підготував матеріал з питання ставлення марксизму до держави. Записи були зібрані в зошиті під назвою „Марксизм про державу”. У ньому були зібрані цитати з творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а також виписки з книг і статей К. Каутського, А. Паннекука і Е. Бернштейна з критичними зауваженнями, висновками та узагальненнями Леніна [3, с.119-295].

Революція в Росії у лютому 1917 року призупинила теоретичні пошуки Леніна. Він повернувся зі Швейцарії на Батьківщину і включився безпосередньо в процес політичної боротьби. Після липневих подій 1917 року у Петрограді Ленін написав книгу „Держава і революція”.

Але ще до написання книги „Держава і революція” Ленін висловив свій погляд на можливий державний устрій у Росії після перемоги соціалістичної революції в таких роботах як „Листи з далека”, „Про завдання пролетаріату в даній революції”, „Про двовладдя”, „Завдання пролетаріату в нашій революції. (Проект платформи пролетарської партії)”, „Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату” [5, с.33-46, 53-56, 140-143, 145-180, 185-199].

У радянській історичній літературі найбільш ретельно було проаналізовано з позиції офіційної ідеології ленінську роботу „Про завдання пролетаріату в даній революції”, яка увійшла в історію як „Квітневі тези”. Але, на наш погляд, ще більш детально, ніж у „Квітневих тезах”, Ленін висловив свій погляд на комуністичну державу майбутнього та її устрій у роботі „Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату”, яка була опублікована в травні 1917 року. Аналіз цієї роботи для теми нашого дослідження не менш цікавий, ніж аналіз „Квітневих тез”.

Ця робота Леніна побудована у формі відповідей на запитання. Ключовим для нас є розгляд четвертого питання: „Якого державного устрою хочуть тепер?” Відповідаючи на нього Ленін пише, що більшовики є прихильниками „республіки Рад робітничих, солдатських та ін. депутатів. Знищення постійної армії та поліції; заміни їх поголовно озброєним народом; не тільки виборності, але й змінюваності чиновників, плати їм не вище плати хорошому робітникові” [5, с.189].

Шлях до визначення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, як головної складової майбутнього державного устрою і влади був у Леніна та більшовиків досить довгим. Вони не оцінили позитивно цю форму самоорганізації революційного народу під час першої російської революції. Наприклад, у резолюції Петербурзької Федеративної Ради РСДРП, яка об'єднувала більшовиків і меншовиків, що була затверджена 27 жовтня 1905 року, висловлювалось негативне ставлення до діяльності Рад. Соціал-демократи бачили у радах конкурента для партії у боротьбі за вплив на маси. Хоча Л.Д. Троцький мав протилежну точку зору [6, с.61].

Лише навесні 1906 року в проекті резолюції до IV Об'єднавчого з'їзду партії Ленін вперше назвав Ради робітничих депутатів „зачатком нової революційної влади”, а РСДРП закликав взяти участь у їх діяльності „з метою розширення та поглиблення впливу соціал-демократії на пролетаріат і пролетаріату на хід і результат демократичної революції” [6, с.61].

Але було б помилкою вважати, що після першої російської революції Ленін і керівництво більшовиків вважали ради основою державного механізму майбутньої революційно-демократичної диктатури. Лише в 1915 році в полеміці з М.І. Бухаріним Ленін вперше досить конкретно формулює тезу про можливість перетворення рад в основу революційно-демократичної державності. Він піддає сумніву непорушність для меншовиків і представників інших соціалістичних партій авторитет майбутніх Установчих зборів, підкреслюючи, що ставлення більшовиків до цих зборів буде залежати від того, які політичні сили їх сформують [7, с.48].

Лише навесні 1917 року Ленін остаточно визначається, що формою держави „диктатури пролетаріату та бідного селянства” повинна бути не парламентська республіка, а „республіка Рад знизу доверху”. Республіка рад, вважав Ленін, наповнювала реальним змістом марксову тезу про диктатуру пролетаріату, як форму нової державності для Росії. Відомо, що цей висновок сформульований ще в „Квітневих тезах”, не знайшов спочатку розуміння та підтримки навіть серед керівництва РСДРП(б). VII (квітнева) загальноросійська конференція більшовиків не підтримала ленінську тезу про майбутню республіку Рад. Багато делегатів конференції (С.А. Багдатьян, Л.Б. Каменев, В.П. Ногін, П.Г. Смідович, П.І. Ейланд та інші) критикували Леніна з цього питання, розглядаючи ради, як тимчасову форму самоорганізації мас для захоплення влади. Але Ленін стояв на своїх позиціях непорушно [8, с.31].

Включення Леніном до роботи „Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату” тез про „знищення постійної армії і поліції; заміни їх поголовно озброєним народом” та виборності чиновників і „плати їм не вище плати хорошому робітникові” було не випадковим. Це був не тільки популізм і демагогія, як засіб політичної боротьби. Ленін прийшов до цих тез на початку 1917 року вивчаючи

досвід Паризької Комуни. Ідея держави – комуни стала ідеологічною базою для початку комуністичних перетворень у Росії навесні 1918 року.

Ленінська робота „Держава і революція” виявилась найбільш конкретною і змістовною концепцією розвитку та трансформації держави після можливого захоплення влади більшовиками. Ленін, не маючи до 47 років життя елементарного власного досвіду державного управління та будівництва, для формулювання та аргументації своїх поглядів з цього питання широко використовує цитати з К. Маркса та Ф. Енгельса. Але він був талановитою й освіченою людиною, яка професійно займалась політикою. Тому він зміг використати марксизм для пояснення стратегії і тактики більшовиків з питань державного будівництва після перемоги в боротьбі за владу. Безумовно, це була ідеалістична модель побудови держави, але помножена на гігантську енергію мільйонів революційно налаштованих людей вона отримала шанс на реалізацію соціального експерименту величезного масштабу. М.О. Бердяєв не випадково підкреслював, що більшовизм відповідав багатьом традиціям історичного розвитку Росії і був зрозумілий російській людині краще, ніж ліберальні ідеї творців Лютневої революції [9, с.93].

До яких головних висновків прийшов Ленін у роботі „Держава і революція”?

По-перше, він наполягав на тому, щоб після пролетарської революції стара державна „машина” була знищена, а замість неї був створений новий державний апарат, у першу чергу, з метою пригнічення супротиву експлуаторських елементів у самому широкому, можна сказати довільному розумінні цього слова. Разом з тим Ленін підкреслював необхідність існування держави на весь перехідний період від капіталізму до комунізму [10, с.17-18].

По-друге, вождь більшовиків підтримує постулат К. Маркса та Ф. Енгельса про поступове відмирання держави під час будівництва комунізму. Але сформулював дві умови цього процесу: знищення експлуатації людиною та високий рівень свідомості трудящих громадян. „Нарешті, тільки комунізм створює повну непотрібність держави, бо нема кого придушувати, – „нема кого” в розумінні класу, у розумінні систематичної боротьби з певною частиною населення, – пише Ленін, – Ми не утопісти і нітрохи не заперечуємо можливості і неминучості ексцесів окремих осіб, а так само необхідності придушувати такі ексцеси. Але, по-перше, для цього не потрібна особлива машина, особливий апарат придушення, це робитиме сам озброєний народ з такою ж простотою і легкістю, з якою всяка юрба цивілізованих людей навіть у сучасному суспільстві рознімає людей, що б'ються, або не допускає насильства над жінкою. А, по-друге, ми знаємо, що корінна соціальна причина ексцесів, які полягають у порушенні правил співжиття, є експлуатація мас, нужда і злидні їх. З усуненням цієї головної причини ексцеси неминуче почнуть „відмирати”. Ми не знаємо, як швидко і в якій поступовості, але ми знаємо, що вони відмиратимуть. З їх відмиранням відміре і держава” [10, с.86-87].

По-третє, Ленін відкрито заявив, що він відкидає будь-яку можливість існування у пролетарській державі сталих для розвинутих європейських країн форм державного устрою, відповідних інституцій і їх функціонування після революції в перехідний період від капіталізму до комунізму. Керівник більшовицької партії принципово заперечував парламентаризм, розподіл гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову, кадрову армію, поліцію, чиновництво, податкову систему. Диктатура пролетаріату в його уяві повинна була об'єднати функції законодавчої, виконавчої та судової влади в одних революційних руках [10, с.11-14, 26-29, 40-42, 44-48].

Четвертий висновок Леніна полягав у якнайшвидшому зламі економічної бази старої влади. Націоналізація та одержавлення засобів виробництва, залежний і підпорядкований комуністичній владі стан селянства, недовіра до нього, як до політичної сили, контрольований державою процес розподілу продуктів виробництва – це перший ленінський набір рецептів у цій сфері для майбутньої більшовицької влади [10, с.87-90]. Ленін не думав тоді про те, що його „рецепти” в економічній і соціальній сферах будуть сприяти народженню величезної армії нових чиновників, нових привілеїв, корупції та безладдя, тому що державні підприємства потребували управління з боку громіздкого апарату фахівців і чиновників. Він був впевнений у життєздатності своїх ідей, тим більше, що їх живили своєю логікою та аргументацією роботи найавторитетніших для нього політиків і науковців – К. Маркса та Ф. Енгельса [11, с.31-50].

Узагальнюючи вищевикладений аналіз теоретичних наробок керівництва більшовицької партії до моменту захоплення влади в 1917 році, можна погодитись з висновком С.В. Леонова про те, що „у більшовиків, як і у всій російській соціал-демократії в цілому не було великих досягнень у розробці теорії майбутньої держави диктатури пролетаріату” [8, с.29].

Розуміючи весь схематизм та ідеалізм ленінської концепції так званої пролетарської державності, викладений у роботі „Держава і революція” та в інших роботах 1917 року, можна сьогодні стверджувати, що це була єдина модель, яку можна вважати реально розробленою більшовиками. Ця ситуація, з одного боку, пояснювалась невеликою кількістю керівників-більшовиків, які генерували стратегічні ідеї, а з іншого боку їх завантаженістю практичною партійною діяльністю. До того ж, тоді в 1917-1918 рр., потребували уваги й інші важливі аспекти моделі суспільства реального майбутнього. Не можна забувати, що Троцький, паралельно із Леніним, розробляв теорію державності після перемоги світової пролетарської революції, пропагуючи ідею Сполучених Штатів Європи [12, с.437-465]. Бухарін, розуміючи складність майбутніх завдань управління одержавленою економікою, намагався окреслити структуру та зміст діяльності господарчих органів нової держави [13, с.33, 34, 49, 50, 66-67, 131-132]. Каменєв і Зінов'єв взагалі, як відомо, вважали передчасним практичне здійснення диктатури

пролетаріату і тому головну увагу приділяли конкретним проблемам буржуазно-демократичної та революційно-демократичної державності.

Ленінська концепція пролетарської держави або держави-комуни почала демонструвати свою нежиттєздатність з перших днів після захоплення влади більшовиками. Виявилось, що як робітники і селяни, так і велика кількість членів самої більшовицької партії не мали здатність виконувати управлінські функції будь-якого рівня. Ілюзія з приводу того, що кухарка зможе успішно керувати країною минула дуже швидко. Розуміння цього прискорив саботаж державних і банківських службовців, який розпочався безпосередньо після жовтневого перевороту 1917 року. За рахунок професійного більшовицького ядра (це було 7% від загальної кількості партійців), виявилось неможливим задовольнити потребу навіть у формуванні керівного складу чисельних центральних і місцевих органів влади [14, с.83]. Як свідчив відомий більшовик Г.І. Ломов, багато авторитетних більшовиків всіляко намагались уникнути запропонованих наркомівських (міністерських!) посад із-за страху не впоратись з відповідальною та незнайомою справою [15, с.113]. Той же Г.І. Ломов писав у своїх спогадах: „Ленин энергично искал кандидатов в наркомы и на ответственные посты. И после этого ЦК тут же оформлял очередное назначение. Разногласий не было” [15, с.142].

Цікаву картину свого призначення на посаду наркома (міністра) внутрішніх справ радянської Росії у листопаді 1917 року малює в своїх спогадах Г.І. Петровський. Було це так: Ленін зустрів його випадково у приймальній Раднаркому та одразу ж вирішив, що Петровського треба призначити наркомом. Той намагався відмовитись, але Ленін сказав жартома: „Дати Петровському двох виборзьких робітників, з гвинтівками, вони його відведуть у міністерство внутрішніх справ, хай тоді спробує відмовитися” [16, с.26-27].

Спогади Г.І. Петровського свідчать про те, що відбір і призначення кандидатур на посади народних комісарів (міністрів) до першого радянського уряду відбувались тільки на основі політичних критеріїв й особистого знайомства між собою керівників жовтневого перевороту і більшовицької партії. Якби враховувались такі якості кандидата на посаду наркома внутрішніх справ як освіта, професійний досвід, загальний рівень культури та здатність продукувати законодавчу базу нової держави, то безумовно тоді Г.І. Петровський не мав би шансів посісти цю посаду. Він був кваліфікованим робітником у першому поколінні, з великим досвідом легальної та нелегальної революційної боротьби, професійний більшовик, який пройшов через тюрми та сибірські заслання, але він мав початкову освіту, ніколи не працював у будь-якій державній установі, взагалі мав марксистські антидержавницькі настрої та повну відсутність розуміння завдань і функцій наркомату (міністерства) внутрішніх справ у радянській державі [17, с.581-583]. Але після жовтневого перевороту 1917 року відбулась революційна зміна правлячих еліт у Росії. Політична контреліта, основою якої були професійні революціонери-більшовики, активно витісняла з керівних позицій представників дореволюційної та ліберально-демократичної еліти і, захоплюючи ці владні позиції, швидко перетворювалась у нову політичну еліту. Г.І. Петровський входив до елітарного прошарку більшовиків, тому зрозуміло чому Ленін висунув його кандидатуру на посаду наркома.

Не менш цікавим був початок діяльності наркома внутрішніх справ. Г.І. Петровський у своїх спогадах пише: „Всі позиції доводилося брати з бою. Пішов у міністерство, знайшов там двох товаришів міністра і запропонував їм працювати в нашому наркоматі, але вони рішуче відмовились, навіть обурились: як це я їм роблю таку пропозицію! Лишилися з нами тільки охорона, вахтери, кур'єри, швейцари... У колишньому міністерстві – купа нерозібраних паперів, замкнені столи і шафи, ключі від яких на знак протесту забрали з собою службовці міністерства. Довелось вдатися до надзвичайних заходів – адже становище країни вимагало, щоб центральний апарат ні на один день не припиняв роботи. Ми змушені були для розгляду справ під конвоєм привозити в Наркомвнусправ старих чиновників. Цілий місяць виконували вони під загрозою арешту необхідну технічну роботу. Незабаром вдалося створити колегію наркомату. До неї, крім мене, увійшли: Смирнов, Правдін, Лаціс, Яковлева, Тихомиров, Ельцин, Антонов-Саратовський, Васильєв-Южин, Алгасов (лівий есер, що працював по комунальному відділу)... Багато чого ми тоді не знали. Нам здавалось, що треба просто зламати старий апарат, а на його місце створити зовсім нову систему організації влади. Але як це зробити, ми не знали, а життя настійно вимагало відповіді на численні питання, що виникали на місцях, причому питання ці часто треба було розв'язувати негайно. Іноді ми просто не знали, як і взятися до тієї чи іншої справи. Пам'ятаю, що вже після переїзду уряду в Москву я дуже просто „вирішив” долю таких установ, як сенат, синод, деякі дворянські станові установи – повісив на дверях цих установ замки, та й годі. Ленін розсміявся, коли почув про це „вирішення”, і сказав мені, що раніше ніж закривати, треба було вивчити їхню діяльність, узнати краще людей, які працювали там, і чесних, що бажають працювати, залучити до роботи” [16, с.27-28].

Останнє речення зі спогадів Г.І. Петровського дуже важливе для розуміння того, як швидко, під тиском практичної діяльності на чолі влади, зазнали трансформації в нову якість погляди Леніна на необхідність термінового зламу державної машини царату та ліберально-буржуазної Росії заради будівництва держави-комуни. Саме тоді, наприкінці 1917 року Ленін говорив: „Об уничтожении чиновничества, сразу, повсюду, до конца не может быть речи. Это – утопия” [10, с.48]. А перший радянський нарком народної освіти А.В. Луначарський у своїх спогадах висловився не менш конкретно: „Хотелось сговориться по-хорошему хотя бы с некоторой частью его аппарата. Ведь жутко же было: надо управлять народным просвещением гигантской страны, а чиновников-то никаких и нет!” [18, с.5].

Дуже швидко, уже наприкінці 1917 року, і Ленін, і керівництво більшовицької партії зрозуміли, що в тій реальній політичній та соціально-економічній ситуації в Росії, в якій опинилась РСДРП(б) після захоплення влади, реалізація марксових постулатів про відмирання держави та негайний злам існуючої державної машини приведе до анархії і хаосу в суспільстві та втрати будь-яких владних важелів впливу. Тому ми згодні з висновком російських істориків Л.Г. Протасова та С.В. Леонова про те, що керівництво більшовицької партії пішло іншим шляхом. „Уместнее говорить о трансформации госаппарата, начавшейся еще в послефевральский период. Октябрьский переворот поначалу лишь отчасти изменил тенденции развития российской государственности. Большевикам пришлось отказаться от слома большинства старых ведомств. Совнарком почти полностью унаследовал структуру Временного правительства. Вместе с тем он являлся главным образом „политическим” правительством и даже брал на себя часть функций ЦК большевиков” [19, с.157].

Факти підтверджують цей висновок. З великими труднощами, подолавши саботаж державних і банківських службовців, більшовицьке керівництво змушено було взяти курс на масове залучення їх до управління державою. Восени 1918 року частка „старих”, тобто дореволюційних державних службовців, становила в складі апаратів: наркомату фінансів – 97,5%, наркомату державного контролю – 80%, наркомату шляхів сполучення – 88,1%. Аналогічною була картина в інших наркоматах [20, с.157]. Тому мабуть продовженням цієї тенденції виявилось скасування виборності, змінності державних службовців, а звідси – і неможливість їх підконтрольності, підзвітності трудящим. Нагадаємо, що останній постулат був одним із головних у ленінській концепції пролетарської держави, яка була викладена в роботі „Держава і революція” та низці робіт першої половини 1917 року. Як і постулат про рівень оплати праці держслужбовців. 18 листопада 1917 року Раднарком встановив рівень оплати праці службовців не вище середньої зарплати робітників, а з 29 квітня 1918 року була законодавчо введена підвищена оплата праці фахівців на державній службі [8, с.36].

Процес революційної зміни політичних еліт вимагав у 1917-1920 рр. залучення до керівної роботи в усіх ланках державного, господарського, правоохоронного, місцевого апаратів величезної кількості нових людей, не пов'язаних ніяк зі старою владою. Ленін і більшовицька верхівка вважали, що головним кадровим резервом для пролетарської держави стануть робітники і, у першу чергу, робітники-комуністи. Вони допускали в окремі ланки державного апарату, особливо на місцях, залучення і селянської бідноти. І треба підкреслити, що в 1917-1920 рр. вдалось досягти певних результатів у просуванні кадрових робітників на посади у радянському та партійному апаратах. Згідно з підрахунками російського історика Є.Г. Гімпельсона в 1920 році на керівних посадах у наркоматах (у складі колегій і управлінь) було від 1% до 10% колишніх робітників; у главках і центрах ВРНГ – 26%; у складі місцевих виконкомів Рад: волосних – 10%, повітових – 31,9%, губернських – 36,5%. Проведений у липні 1921 року перепис відповідальних працівників партійних, радянських, господарських, профспілкових органів, армії та промислових підприємств 45 губерній і областей охопили 14828 осіб, серед яких 34,6% були колишніми робітниками. Одночасно було встановлено, що лише 3,3% керівників мали вищу освіту і ще 16,9% середню освіту. Решта фактично була малоосвіченою [21, с.38].

Але активне висування робітників і бідних селян на керівні посади в 1917-1920 рр. та пізніше не мало позитивних результатів для якісного керівництва партійними, державними, профспілковими, правоохоронними органами, промисловими підприємствами. Одразу ж виявилось, що „висуванці” не мають елементарних знань і навичок управлінської діяльності, страждають від відсутності необхідної освіти та культури, спеціальних знань. Розуміючи реальний стан речей, Ленін, який сам був одним із головних авторів цієї кадрової політики, обурювався у березні 1922 року: „Мы на практическую работу для исполнения насадили коммунистов со всеми их прекрасными качествами, но для этой работы совершенно непригодных” [22, с.14-15]. Ще більш критично стосовно кадрової політики РКП(б) був налаштований нарком освіти РСФРР А.В. Луначарський, який у 1924 році написав: „Наверху коммунисты, неопытные в государственном строительстве, дальше преданный пролетариат, который не знает, как за дело взяться, который человек от молота и плуга, и, высунув язык, едва может сделать свою подпись, и которому надо отдуваться за все, и дальше наихудшая часть – авантюристы, чиновники, люди, которые сюда пристали, почуяв, что жареным пахнет” [23, с.65].

Піком висування робітників і селян на керівну роботу став 1925 рік – 7459 осіб. Але фактично ця кадрова політика з малим ефектом реалізувалась упродовж 1920-х рр. [21, с.43-45; 24, с.55-75; 25, с.5-38; 26, с.40-52].

Процес створення і формування першого радянського уряду в 1917 році свідчив про те, що Ленін, Троцький, Каменєв, Зінов'єв та інші лідери більшовизму не вірили у свій власний теоретичний постулат про те, що робітники і селяни зможуть ефективно керувати країною, хоча вони і назвали свій уряд робітничо-селянським, але робітників і селян у його складі не було. Їхні кандидатури і не розглядалися. Тому що для керівництва більшовицької партії пролетаріат був засобом завоювання влади, але ні як не тим об'єктом, якому б вони бажали передати владу.

Назву нового уряду: Рада Народних Комісарів – вигадав Л.Б. Каменєв. А структурно повторював він майже дзеркально перелік колишніх міністерств Тимчасового уряду, взявши їх назви, але замінивши „міністерство” словами „народний комісаріат”. З'явився тільки один новий наркомат: Народний Комісаріат у справах національностей. А всього їх було тринадцять. Усе це свідчило про те, що більшовики не мали попередньо відпрацьованої схеми організації „своїї влади”. Виявилось, що багатогодинні дискусії з приводу того, ради чого партія стане основою для нової форми державності – диктатури пролетаріату, нічого не варті, коли настав час практичної роботи у владі. Ми погоджуємось

із російським дослідником Є.Г.Гімпельсоном, коли він пише: „В целом структура и функции Совнаркома строились по схеме дореволюционных правительств, что противоречит утверждению Ленина (а вслед за ним – советской историографии) о том, что весь старый государственный аппарат был отдан „на слом” в соответствии с учением марксизма. Определенная структурная преемственность сохранилась. Полный же разрыв с ним был в части социально-классового содержания его политики и персонального состава” [27, с.15].

Але досить швидко поруч із традиційними наркоматами-міністерствами був створений центральний орган керівництва економікою, який не мав жодних аналогів у попередніх системах державного управління. Необхідність утворення цього органу визначалась двома головними постулатами більшовицького керівництва в сфері економіки: перший постулат – на шляху до соціалізму пролетарська держава повинна зосередити в своїх руках базові галузі народного господарства, а головне націоналізовану промисловість, тому що соціалізм – суспільство, засноване на монополії державної власності. Другий постулат – держава здійснює планування економіки, тому що „справжнє соціалістичне господарство може бути тільки плановим” і згідно з планами розподіляє всі матеріальні та продовольчі ресурси. Ці ідеї формулював декрет Раднаркому та ВЦВК від 2 грудня 1917 року про створення Вищої Ради Народного господарства (ВРНГ). Цей орган був наділений владно-керівними повноваженнями стосовно всіх економічних установ, підприємств, заводів і фабрик, а також усіх наркоматів [28, с.116-152].

Одержавлення економіки, масова націоналізація промислових підприємств, створення спеціальних органів розподілу продукції, сировини, матеріалів дуже швидко зміцнили позиції держави стосовно і суспільства, і конкретного громадянина. Усе це створювало умови для появи величезного, небаченого в Росії державно-бюрократичного апарату, який намагався підпорядкувати собі все і вся. У 1920 році в радянській Росії кількість держслужбовців і керівна ланка на виробництві збільшилась вдвічі стосовно кількості промислових робітників у порівнянні з 1913 роком. Кооперативи, профспілки, мережа місцевих економічних рад швидко перетворились у бюрократичний додаток державного апарату управління. Ленін, Троцький, Бухарін були занепокоєні таким станом речей, тому що вони добре розуміли, що сформований державний капіталізм істотно зменшував їхні надії на реалізацію марксової ідеї про державу-комуни та відмирання держави при соціалізмі [4, с.109].

Ленін раніше за своїх соратників зрозумів, що тільки міцна комуністична держава дозволить більшовицькій партії утримати владу в Росії. Якщо напередодні жовтневого перевороту 1917 року він вважав, що переможна пролетарська революція і прихід до влади РСДРП(б) забезпечать початок відмирання держави, то реалії нової ситуації дозволили йому відмовитись від цієї утопічної тези класичного марксизму: інтенсивно почав формуватись новий державний апарат з усіма функціями примусу, пригнічення та покарання. І Ленін швидко генерує нову „теорію”: для побудови комунізму в Росії починати треба не з „відмирання” держави, а навпаки, з утворення і розвитку могутньої централізованої держави. На VII з’їзді РКП у березні 1918 року Ленін сказав, заперечуючи Бухаріну: „Мы сейчас стоим безусловно за государство... заранее провозглашать отмирание государства будет нарушением исторической перспективы” [29, с.65-66].

Ні Ленін, ні Сталін, ні жодний із офіційних документів більшовицької партії в 1920-х – 1930-х рр. ніколи не ставили питання про всебічний перегляд теоретичного постулату марксизму про „відмирання держави” після пролетарської революції. Неофіційно було вирішено, що Маркс не помилився, але пролетарська держава почне поступово відмирати тоді, коли остаточно перемаже комунізм в усьому світі. Дуже швидко домінуючою в агітпропівській діяльності стала теза про необхідність посилення радянської держави. Необхідність домінування держави у суспільному житті втлумачувалось з дитинства декільком поколінням радянських людей, які й гадки не мали, що були часи, коли Маркс і Ленін вважали, що справжній соціалізм почнеться тоді, коли відіре держава взагалі.

М.О.Бердяєв досить точно з’ясував й охарактеризував причини, які спонукали Леніна та більшовицьке керівництво переглянути тезу Маркса про відмирання держави під час просування до комунізму. Він звернув увагу на те, що більшовизм мав у собі не тільки могутню революційну силу, але й тенденцію відновлення великодержавних традицій і поглядів під червоними прапорами та комуністичними гаслами. Бердяєв писав з цього приводу: „Как это парадоксально ни звучит, но большевизм есть третье явление русской великодержавности, русского империализма... Большевизм за сильное, централизованное государство. Произошло соединение воли к социальной правде с волей к государственному могуществу и вторая воля оказалась сильнее. Большевизм вошел в русскую жизнь, как в высшей степени милитаризованная сила. Но старое русское государство всегда было милитаризованным. Проблема власти была основной у Ленина и у всех следовавших за ним. Это отличало большевиков от всех других революционеров. И они создали полицейское государство, по способам управления очень похожее на старое русское государство” [9, с.99].

Не менша метаморфоза відбулась ще з одним постулатом із ленінської концепції пролетарської держави. Мова йде про еволюцію поглядів на стрижень пролетарської держави – диктатуру пролетаріату.

Ідея „диктатури пролетаріату” була для прихильників К. Маркса підпорядкована головній меті – побудові соціалізму. Маркс і Енгельс у своїх працях ніде не конкретизували зміст поняття „диктатура пролетаріату”. Лише одного разу, у роботі „Громадянська війна у Франції”, К. Маркс сформулював своє розуміння цього поняття. „Посмотрите на Парижскую Коммуну. Это была диктатура пролетариата”, – писав Маркс [30, с.201]. Але більшовики, на відміну від інших соціал-демократичних і соціалістичних

партій Росії початку XX століття, сприйняли цю тезу, абсолютизували її, перетворили у догматичну ознаку своєї радикальної течії соціал-демократії. Ленін, Бухарін, Троцький, Зінов'єв, Каменєв, Сталін та інші представники більшовицької еліти впродовж 1920-х – 1930-х рр. постійно підкреслювали, що без диктатури пролетаріату соціалізм у Росії побудувати неможливо.

Зазнавши перші серйозні невдачі у спробі конкретної реалізації доктрини комунізму на теренах Росії та України в 1918-1920 рр., Ленін розширив розуміння поняття „диктатура пролетаріату” до специфіки тієї країни, якою він керував. Тому він ввів поняття „диктатура пролетаріату та бідного селянства”, що повинно було символізувати владу більшості населення над меншістю. Але це мало чого змінювало по суті. Реалізація вимоги селян про передачу їм поміщицької землі перетворювало багатьох аграріїв із бідноти в середняків, у власників землі та засобів виробництва. Тому знову „диктатура пролетаріату” була б владою меншості [31, с.13].

Уважний читач Леніна знайде у нього багато визначень поняття „диктатура пролетаріату”. Але їх об’єднує та відрізняє те, що до жовтневого перевороту 1917 року, одразу після нього та впродовж громадянської війни вождь більшовиків вважав головною рушійною силою диктатури пролетаріату класове насилля в самому широкому розумінні, а після цих подій почав говорити про те, що „диктатура пролетариата есть упорная борьба, кровавая и бескровная, насильственная и мирная, военная и хозяйственная, педагогическая и административная, против сил и традиций старого общества” [32, с.27]. Після переходу до нової економічної політики Ленін взагалі визначив поняття „диктатура пролетаріату” туманною фразою про те, що це є „керівництвом політикою з боку пролетаріату” [33, с.218].

Тобто можна говорити про певну ідеологічну еволюцію більшовицької керівної верхівки стосовно поняття „диктатура пролетаріату” впродовж 1917-1920 рр. Але ця еволюція була у зовсім протилежному напрямку стосовно тієї концепції пролетарської держави, яку задумали Маркс, Ленін та їхні апологети і послідовники. Комуністична держава та суспільство рухались після жовтня 1917 року не у бік ліквідації будь-якої соціальної несправедливості, створення умов вільної праці та життя, демократії і прогресу, відмирання держави, як апарату насилля, а навпаки, у бік небачуваного ще в історії людства тоталітаризму. Роки правління Сталіна і сталінців остаточно дискредитували поняття „диктатури пролетаріату”, як форми влади трудящих, як ідеологічної основи того, що ми звикли називати радянською владою. „Це був шлях у безвихідь, величезний, світового масштабу експеримент над мільйонами масами, який силою започаткували більшовики, – пише в одній зі своїх статей вітчизняний історик Ю.О. Курносов, – Диктатура, встановлена після жовтневого перевороту, означала присвоєння ними права ламати життя мільйонам, руйнувати народний побут, сім’ї, релігію, національні святині, традиції, права і свободи станів, устої приватної і особистої власності тощо. Все це називалося протягти соціалізм у повсякденне життя. ...В процесі експерименту репресивні заходи застосовувалися і щодо представників різних груп інтелігенції, робітників і селян, партійних, радянських і господарських працівників. ...Червоний терор поширювався не тільки на представників правлячих класів за царату, прибічників буржуазного ладу, людей освічених. Більшовицька влада була безжальна навіть до своїх учорашніх союзників по революційній боротьбі, товаришів по царських тюрмах, заслання та каторзі – і до тих, хто не визнав диктатури пролетаріату” [34, с.21-22].

Швидка трансформація Леніна та обмеженого кола більшовицьких керівників після захоплення ними влади зі стану революційного романтизму та іdealізму у стан олігархічної диктатури терористичного спрямування під комуністичними гаслами була зовсім невинуватливою. Давно помічено, що людині радикального, нігілістичного, революційного світогляду притаманні нетерпимість до будь-якої іншої точки зору, жорстокість стосовно тих, хто заважає їм досягти своєї „ідеальної” мети. Отримавши владу, така людина дуже часто еволюціонує до тиранії та терору, як засобу державного управління. Отримавши необмежену владу, радикально налаштована людина обов’язково втягне суспільство у кривавий період існування. Ленін і більшовики добре знали і вивчали історію Французької революції кінця XVIII століття, але не тільки не змогли уникнути помилок якобінців, яких брали за приклад, але й значно їх перевершили. Тут треба згадати систему концентраційних таборів для власного народу (ГУЛАГ), нескінченні хвилі репресій упродовж „мирних” 1920-х – 1950-х рр., які мали ідеологічні, національні, соціальні, релігійні аспекти та причини, депортації мільйонів людей до Сибіру та Далекого Сходу Росії, голодомори 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр., відсутність свободи слова, релігії, пересування та вибору місця проживання і багато чого іншого, притаманного тоталітарній державі XX століття.

Небезпеку переродження радикальних соціал-демократів у диктаторів антигуманного гатунку передбачав на початку XX століття теоретик анархізму, антидержавник, переконаний революціонер князь П.А. Кропоткін. Він писав: „Каждый революционер мечтает о диктатуре, будет ли это „диктатура пролетариата”, т.е. его вождей, как говорил Маркс, или диктатура революционного штаба, как утверждают бланкисты...”. Нічого гарного для народу із цього не вийде, підкреслював далі Кропоткін, тому що всі ці революціонери „мріють про завоювання влади”, а влада ця буде здійснюватись шляхом „создания всеильного, всемогущего государства, обращающегося с народом как с подданным и подвластным, управляя им при помощи тысяч и миллионов разного рода чиновников... И если на другой день после революции, народным массам будет дана возможность высказать свою волю, то это делается лишь для того, чтобы народ избрал своих вождей, которые и будут думать за него и составляют законы от его имени... Вот тайная мечта 99% из тех, кто называет себя революционерами” [35, с.15; 36, с.13-14].

У радянській історіографії існують тисячі робіт, написаних й опублікованих з однією метою: довести, що після жовтневого перевороту 1917 року на теренах колишньої Російської імперії послідовно встановлювалась і зміцнювалась диктатура пролетаріату, модифікована потім у диктатуру пролетаріату та бідного селянства. Ця диктатура нібито було головним чинником будівництва нового суспільства – соціалізму. Безумовно це було ідеологічне замовлення правлячої компартійно-радянської еліти, яка намагалась в очах народу замаскувати своє правління під класову диктатуру. Сьогодні, аналізуючи всю сукупність фактів і подій 1920-х – 1930-х рр., можна впевнено стверджувати, що диктатури пролетаріату, як соціального явища, в історії Росії та України ніколи не існувало. Цей постулат із марксистсько-ленінської концепції пролетарської державності залишився ідеалістичною мрією, яка не мала і не може мати реального механізму реалізації в будь-якому суспільстві. Не може цілий клас виконувати практичні, державні функції управління. Робітник, який працює на заводі, цього просто не знає і не вміє. Тим більше не може цілий клас виконувати диктаторські функції. Для цього комуністична за ідеологією держава створює на професійній основі армію, таємну і нетаємну поліцію, органи безпеки, суди або трибунали, тюрми, охорону цих закладів тощо. Тобто повертається до тих державних механізмів, які існували і за царату, і в буржуазних країнах світу. Тут більшовицьке керівництво не винайшло нічого нового. Але їм вдалось за рахунок розвитку, модифікації добре відомих механізмів державного управління та впровадження принципово нових, наприклад механізм номенклатури в роботі з компартійно-державними керівними кадрами всіх рівнів, досягти вже у другій половині 1930-х рр. тотального контролю над суспільством. Систематичне насилля породжувало в суспільстві ситуацію страху та паралізувало здатність до будь-якого опору його громадян навіть під час хвилі масових репресій 1937-1938 рр. [37, с.166-173].

Ми вже підкреслювали тези про те, що Ленін і більшовицька верхівка принципово були налаштовані проти „буржуазного” парламентаризму ще до революційних подій 1917 року. Вони шукали таку модель представницьких органів, яка б дозволила, на їхню думку, позбавити ці органи характерних рис „говорильні” і перетворити їх у „працюючі” установи [10, с.170]. Такими „працюючими” установами ленінське керівництво обрало ради, які, на його погляд, мали можливість поєднати функції законодавчої та виконавчої влади.

Взагалі, заперечення Леніним, Троцьким, Бухаріним, Сталіним, Зінов'євим та іншими теоретиками та практиками більшовизму ідеї „розділення влади”, тобто наділення законодавчої, виконавчої, судової влади своєю компетенцією в межах закону та конституції, само по собі мало риси тоталітарного, диктаторського світогляду. Французький філософ XVIII століття Ш. Монтеск'є, який першим сформулював ідею „розділення влади”, вважав, що це дасть можливість запобігти концентрації всієї повноти влади в одних руках, тому що всі три гілки влади повинні бути „урівноважити” та контролювати одна одну. Ця ідея на початку XX століття була реалізована в більшості європейських країнах та в США. Але більшовицькі керівники не бажали керувати країною згідно з законом, а відстоювали для диктатури пролетаріату право на діяльність згідно з умовами революційної необхідності, що і призвело в 1920-х – 1930-х рр. до численних фактів зловживання владою. Не дивно, що автори інструкції наркомату юстиції радянської Росії від 19 грудня 1917 року „Про революційний трибунал...”, спираючись на ідеї В.І. Леніна, зазначали: „Міру покарання революційний трибунал встановлює, керуючись обставинами справи і вмінням революційної совісті” [38, с.9-10].

До початку 1917 року Ради розглядались більшовиками як можлива форма революційно-демократичної влади. Після лютого 1917 року, коли Ленін проголосив необхідність переходу до соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату, одразу ж виникло питання про державну форму цієї диктатури. Відповідь на нього більшовицьке керівництво дало швидко: державною формою диктатури пролетаріату будуть ради. Це знайшло своє віддзеркалення у тих гаслах, які продукували більшовицькі вожді навесні 1917 року: „Вся влада Радам!”, „Ми за встановлення Республіки Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху!” [31, с.17-18].

У вступі до третього тому „Політична історія України. XX століття” С.В. Кульчицький слушно підкреслює: „Висунуте В. Леніним після приїзду з еміграції гасло „Вся влада – Радам!” означало, що більшовики не зважали на суверенні права народу, який мав через демократичну процедуру виборів в Установчі збори визначити склад органів державної влади. Ленін розглядав ради як орган влади, протиставляючи ці класові організації загальнонародним інститутам, і тому заявив, що в революційній Росії існує двовладдя. Перед більшовиками ставилося завдання витіснити есерів і соціал-демократів з рад, щоб на плечах останніх прийти до влади. Переконаність їх вождя у здійсненні такого завдання ґрунтувалась на реальній основі: тільки більшовики поділяли екстремістські вимоги рад про ліквідацію великих власників... Тимчасово, пристосовуючи власні програмні гасла до радянських, більшовики витіснили своїх політичних конкурентів з ради і за їх підтримки здійснили жовтневий переворот. У руках більшовиків і створеної ними організації чекістів ради перестали бути тим, чим були в 1917 р. У політичному словнику більшовицької партії з'явився термін „радянське будівництво”. Компартійні комітети, від повітового до Центрального, повинні були формувати радянські органи влади на інституційному та персональному рівнях. Ради стали маріонетками в руках такого досвідченого ляльководи, яким виявився В. Ленін” [39, с.11].

Ленін був настільки переконаний у радянському змісті диктатури пролетаріату, що переконав більшовицьке керівництво у необхідності включення цього положення до Конституції РСФРР 1918 року, яке мало назву „Про російські Раддепи” [40, с.128-134; 41, с.178-181]. Гарантію від перетворення

Рад у „нечто застывшее и самодавлеющее” Ленін бачив у нових принципах виборчого права: „Во-первых, в том, что избирателями являются трудящиеся и эксплуатируемые массы, буржуазия исключается; во-вторых, в том, что всякие бюрократические формальности и ограничения выборов отпадают, массы сами определяют порядок и сроки выборов, при полной свободе отзыва выбранных; в третьих, что создается наилучшая массовая организация авангарда трудящихся... что таким образом впервые делается приступ к тому, чтобы действительно поголовно население училось управлять и начинало управлять” [42, с.37-47]. Ці ленінські принципи знайшли своє втілення в ст. 64, 65, 66, 78 Конституції РСФРР 1918 року і на багато років позбавили виборчих прав значну частку населення країни. Крім того самі ради потрапили під тиск ленінського винаходу: необхідності дотримуватись засад так званого демократичного централізму. Дуже швидко, під тиском політичного та чекістського переслідування всіх членів інших партій та угруповань, демократизм зник із діяльності рад, особливо у містах, а залишився лише централізм, тобто повний контроль діяльності рад з боку партійних комітетів і осередків, а також органів державної безпеки – ЧК – ДПУ – НКВС [43, с.165-185; 44, с.49-61].

Ленін і більшовицьке керівництво відразу ж після жовтневого перевороту почало вибудовувати організаційну структуру радянської влади. Уже 26 жовтня 1917 року всім губернським і повітовим радам робітничих, солдатських і селянських депутатів була передана телеграфом постанова Другого Всеросійського з'їзду Рад, який контролював більшістю голосів більшовики, такого змісту: „Вся власть отныне принадлежит Советам. Комиссары Временного правительства отстраняются. Председатели Советов сносятся непосредственно с революционным Правительством” [45, с.11]. Ідеологічно переконливі аргументи перших радянських декретів („Про мир”, „Про землю”, „Декларация прав народов России” та інші) потрапляли на відповідну соціальну основу очікувань і надій, що викликало у великих мас народу позитивне ставлення до нової влади та уряду – Раднаркому. Велику роль відіграла сама назва органів влади: „Рады рабочих, крестьянских и солдатских депутатов”. Цей ефект посилювався постійними вказівками від ленінського Раднаркому про те, що саме Радам тепер належить влада в країні. Ленін дійсно так вважав ще на початку 1918 року. Він мав надію, що його партія буде спрямовувати діяльність „держави Рад” і саме ця „державна Рад” зможе реалізувати партійну програму більшовиків. У січні 1918 року Ленін говорив, що радянська влада „вище партій”. Вона „створювалась не по чьему-либо декрету, ни по постановлению какой-либо партии” [46, с.306].

Але Ради у 1917-1918 рр. не утворювали єдиної системи влади. Про це компетентно та відверто свідчив у своїх спогадах перший нарком внутрішніх справ РСФРР Г.І. Петровський: „Радянська влада прагнула до того, щоб централізувати все управління в країні, але це був демократичний, а не бюрократичний централізм. Місцеві Ради, яким належить уся влада на місцях, повинні були діяти згідно з декретами Центральної влади, коли мова йшла про загальнодержавні інтереси... Треба сказати, що теж удалось молодій державі не відразу. Це була хвороба росту. Спочатку у нас виникали ніби незалежні одна від одної маленькі Радянські республіки, деякі з них навіть у масштабі волості. Але незабаром виникла природна потреба об'єднувати їх. Ця потреба йшла знизу, від місцевих Рад, і згорі від Центральної влади. Місцеві „раднаркоми”, місцеві „комісари” замінялись просто виконкомом і просто завідувачами відділами виконкомів. При виконкомів створювались відділи зв'язку. Так уся країна вкривалася сіткою радянських органів, тісно пов'язаних між собою. Це була вже однорідна республіка Рад, в якій влада у центрі і на місцях повністю передана в руки виборних від робітників і селян та не має призначуватись з центра „управителів” [16, с.30].

Дивно, але малюючи схематично картину підпорядкування різноманітних за політичним і соціальним складом рад (Радами робітничих депутатів у містах за правило керували більшовики або меншовики, а радами селянських депутатів керували в основному есери), Г.І. Петровський жодного разу не згадав про ті чинники, які дозволили Раднаркому на чолі з В.І. Леніном та більшовицькому керівництву досить швидко це підпорядкування здійснити. Такими чинниками були партійні комітети РСДРП(б) – РКП(б) та органи держбезпеки, у вигляді створеної 20 грудня 1917 року Надзвичайної комісії, яка отримала історичну назву із двох перших російських літер – ЧК.

Після жовтневого перевороту 1917 року до свого політичного впливу більшовики додали ключові посади у розгалуженому радянському державному апараті. Посівши головні державні пости, комуністи підпорядковували їх завданням своєї партії. Надалі цей процес тільки посилювався. Використання владних структур формувало впевненість, що більшовицька партія і є державною владою. І ми, як і російський автор А.Х. Бурганов, вважаємо, що відправною точкою цього процесу було рішення про формування уряду після жовтневого перевороту 1917 року тільки з більшовиків. Відомо, що були шанси утворення коаліційного уряду з представників соціалістичних партій, але компроміс не був знайдений і не тільки через непоступливість Леніна та його оточення. Короткочасний союз більшовиків і лівих есерів не змінив суті тенденції [47, с.26-38].

У декількох своїх останніх роботах С.В. Кульчицький вважає Російську революцію по суті радянською і датує її від лютого 1917 року до розгону Установчих зборів у січні 1918 року [48, с.5-8]. Погоджуючись із цією точкою зору ми повинні з'ясувати чому втрата реальної влади радами всіх рівнів, включаючи Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і з'їзд Рад, який його утворив, не привела до їх зникнення або остаточного поглинання партійними комітетами та осередками тоді, коли, за С.В. Кульчицьким, у Росії почалась комуністична революція (весна 1918 року).

Відповідь на це питання і проста, і складна одночасно. Проста, тому що зрозуміло, що вже в 1917-1918 рр. ради всіх рівнів, а головне їх виконавчі комітети, виконували величезний обсяг функцій державного управління у центрі та на місцях. Надалі цей обсяг тільки збільшувався, особливо тоді, коли

наприкінці 1917 року набрав оберти процес націоналізації промислових підприємств та акціонерних товариств. Партійні комітети більшовицької партії від ЦК і до повітів, не маючи відповідної організаційної структури та фахівців, переклали всю відповідальність за питання господарчі, адміністративні, соціальні, включаючи медичне обслуговування, освіту, науку, культуру, пенсійне забезпечення та подолання безробіття, саме на ради та їх виконавчі комітети. Це створювало у населення, особливо на рівні губерній, округів, повітів, а пізніше районів, ілюзію, що нібито за рівень його повсякденного життя відповідають обрані ним самим службовці. Дуже швидко сформувався тандем із партійної та радянської влади. Це була єдина форма влади, яка проіснувала від Леніна до Горбачова. Партійний апарат зберігав всю повноту політичної влади, але не брав на себе відповідальності за поточні справи. Радянський апарат позбавлявся політичного впливу, але наділявся повним обсягом владних повноважень для виконання адміністративних, господарчих, соціальних, фінансових та інших функцій державного управління. „Отже, радянську владу не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася справжня влада – диктатура партії більшовиків, - пише С.В. Кульчицький, - Ради справді стали всепроникною владою, але нерозривно зрощеною з організаційною структурою Комуністичної партії. Саме ради надавали РКП(б) статус державної партії. Під радянською владою слід розуміти диктатуру двосединої політичної системи „РКП(б) – ради” [49, с.9].

Тому мабуть не було випадковим, що Ленін очолив у жовтні 1917 року Раду народних комісарів у Росії, а Раковський у 1919 році Раду народних комісарів в Україні. Ці два більшовицькі лідери добре розуміли, що уряди РСФРР та УСРР і є „виконавчими комітетами” найвищого рівня. І той, хто очолює їх у складних умовах встановлення більшовицької влади та громадянської війни і є реальним керівником партії. Аналіз діяльності Раднаркому РСФРР у 1917-1920 рр. проведений на сучасній архівній базі російським істориком А.А. Іскендеровим ще раз підтверджує цей висновок [50, с.73-98].

Згідно з інформацією Г.О. Зінов'єва тільки в період з жовтня 1917 року до березня 1919 року в сфері державного управління було зосереджено 200 тисяч членів більшовицької партії [51, с.194]. „Проводниками политики партии были все высшие и центральные государственные ведомства (Совнарком, Совет Обороны, Народные комиссариаты), – підкреслює російський дослідник Є.Г. Гімпельсон, – Под непосредственным контролем ЦК РКП(б) работал Реввоенсовет Республики, по партийным директивам и указаниям вели свою идеологическую деятельность различные политические структуры в армии (институт военных комиссаров, политотделы), в других государственных и общественных организациях, среди населения” [52, с.100].

Монополія РКП(б) на владу, зрощування партійних, радянських і державних органів управління призвели до отожднювання диктатури пролетаріату та партійної або більшовицької диктатури. Ідея диктатури пролетаріату передбачала, що суб'єктом влади є робітничий клас. Так вважав К. Маркс і так вважав до жовтня 1917 року В. Ленін. Але на практиці виявилось, що робітничий клас не є суб'єктом влади. Він ніяк не міг впливати на обрання керівних партійних органів (ЦК, політбюро, оргбюро, Секретаріат), а тим більше контролювати їх якимось чином. Комуністична влада жила своїм власним життям, швидко формуючи елітарний прошарок „червоних” олігархів: Ленін, Троцький, Зінов'єв, Каменєв, Сталін, Бухарін, Риков, Томський, Раковський, Рудзутак, Дзержинський, Фрунзе та інші. На X з'їзді РКП(б) у 1921 році Ленін прямо сказав: „Мы после двух с половиной лет Советской власти перед всем миром выступили и сказали в Коммунистическом Интернационале, что диктатура пролетариата невозможна иначе, как через коммунистическую партию” [33, с.42].

Погляд на партію як на організацію, яка може здійснювати державні функції управління в межах диктатури пролетаріату, привів Леніна до перегляду своїх власних поглядів на Ради. Цей перегляд знайшов своє місце у ленінській роботі 1920 року „Детская болезнь „левизны” в коммунизме”. Тепер вождь більшовиків був переконаний, що не ради є основою політичної системи соціалізму, а комуністична партія. Ради це лише „важіль” партії для управління державою. По суті це була відмова від одного із головних постулатів концепції пролетарської держави. П.А. Кропоткін це відразу ж зафіксував у своєму листі до Леніна від 4 березня 1920 року: „... Россия уже стала советской республикой лишь по имени. Наплыв и верховодства людей „партии”... уже уничтожили влияние и построительную силу этого многообещавшего учреждения – Советов. Теперь правят в России не Советы, а партийные комитеты” [Цит. за: 52, с.101].

Ідея Маркса про диктатуру класу, трансформувалась у радянській Росії на практиці в диктатуру партії. Хоча і це був багато в чому міф. Уся диктатура партії концентрувалась у владних повноваженнях вузького кола більшовицьких керівників. Нагорі цієї піраміди були з 1919 року політбюро, оргбюро, секретаріат і Центральний Комітет з його апаратом, які і визначали політику партії, затверджували рішення, готували директиви зі стратегічних та поточних питань життя країни та передавали їх для виконання партійним комітетам. Останні перетворювали їх у директиви місцевим радянським і державним органам. Директиви центральним органам державної або радянської влади потрапляли безпосередньо від ЦК або політбюро ЦК більшовицької партії.

Культивування тези про те, що диктатура пролетаріату може бути реалізована тільки у вигляді диктатури більшовицької партії, дуже швидко створили умови для поширення культу загальноросійських і місцевих партійних „вождів”. Уже в 1918-1919 рр. у радянській Росії виходила література, присвячена вождям партії. Якщо спочатку до їх переліку входили тільки В.І. Ленін і Л.Д. Троцький, то згодом їх перелік збільшився до десятка прізвищ [53, с.185-203; 54, с.48]. Ленін, розвиваючи цю тенденцію до логічного завершення, сформулював положення, що диктатура класу

може бути виражена в диктатурі однієї особи [29, с.199]. Це був пролог до такого явища як культ особи Леніна та Сталіна. А все починалось із постулату про те, що пролетарську державу можна побудувати тільки завдяки диктатурі пролетаріату у формі влади рад усіх рівнів. Ототожнювання диктатури пролетаріату з диктатурою РКП(б) – ВКП(б), а потім із особистостями Леніна та Сталіна, входило міцно в масову свідомість, ставало одним із головних постулатів партійних теоретиків і керівників. Фактична диктатура комуністичної олігархії, навіть не партії, складала важливу особливість радянської політичної системи та багато в чому визначила характер функціонування державного механізму на базі тандему „РКП(б) – Ради”.

Джерела та література

1. Письма Н.И. Бухарина В.И. Ленину (1915 г.) // Вопросы истории. – 1994. – № 3.
2. Леонов С.В. Социализм и государство: поиск теоретических моделей в марксистской традиции // Формирование административно-командной системы. 20-30-е годы. Сборник статей. – М., 1992.
3. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 30.
4. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888-1938. Перевод с англ. Е. Четвергова, Ю. Четвергова, В. Козловского. Общ. редакция и послесл. И.Е. Горелова. – М., 1992.
5. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 31.
6. Драма российской истории: большевики и революция. Рук. авт. кол. О.В. Волобуев, А.А. Косаковский и др. – М., 2002.
7. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 27.
8. Леонов С.В. Советская государственность: замыслы и действительность (1917-1920 гг.) // Вопросы истории. – 1990. – № 12.
9. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринт. воспр. издания YMCA-PRESS, 1955. – М., 1990.
10. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 33.
11. Шмелев Г.И. Национализация земли в теоретических схемах большевиков и в реальности // Вопросы истории. – 2003. – № 2.
12. Троцкий Л. Перманентная революция: [сб.] / Лев Троцкий. – М., 2005.
13. Бухарин Н.И. На подступах к Октябрю. – М.; Л., 1926.
14. Ирошников М.П. Рожденное Октябрем: Очерки истории становления Советского государства. – М., 1987.
15. Ломов Г.И. В дни бури и натиска // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 11.
16. Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1957.
17. Петровский Григорий Иванович (автобиография) // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь. – М., 1989.
18. Луначарский А.В. Как мы заняли Министерство народного просвещения // На путях к высшей школе. – 1927.
19. Протасов Л.Г. (рецензия): С.В. Леонов. Рождение советской империи: государство и идеология. 1917-1922 гг. – М., 1997.
20. Проблемы государственного строительства в первые годы Советской власти. – Л., 1973.
21. Гимпельсон Е.Г. «Орабочивание» советского государственного аппарата: иллюзии и реальность // Отечественная история. – 2000. – № 5.
22. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 45.
23. Луначарский А.В. Просвещение и революция. – М., 1924.
24. Дробижев В.З. Роль рабочего класса СССР в формировании командных кадров социалистической промышленности (1917-1936) // История СССР. – 1961. – № 4.
25. Андреюк Г.П. Выдвиженчество и его роль в формировании интеллигенции (1921-1932 гг.) // Из истории советской интеллигенции. – М., 1966.
26. Яхно О.Ф. Діяльність партійних організацій України по висуванню робітників на адміністративно-господарські посади та в державний апарат у перші роки соціалістичної індустріалізації країни // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип.23.
27. Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы. 1917-1920 гг. – М., 1998.
28. Голанд Ю. Политика и экономика: Очерки общественной борьбы 20-х годов // Знания. – 1990. – № 3.
29. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 36.
30. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 22.
31. Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы: 1917-1923 гг. – М., 1995.
32. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 41.
33. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 43.
34. Курносов Ю.О. Насилля – головний аргумент більшовизму // Український історичний журнал. – 1991. – № 12.
35. Кропоткин П.А. Справедливость и нравственность (публичная лекция, прочитанная в Анкотском братстве и в Лондонском этическом обществе). – М. – Пг., 1921.
36. Сироткин В.Г. Номенклатура (заметки историка) // Вестник Академии наук СССР. – 1990. – № 6.

37. Медведев Р.А. О соотношении цели и средств в социалистической революции // Вопросы философии. – 1988. – № 8.
38. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессиях. – М., 1993.
39. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938). – К., 2003.
40. Берхин И.Б. К истории создания первой Советской Конституции // История СССР. – 1986. – № 3.
41. Таранев Н.М. Об участии В.И. Ленина в выработке Конституции РСФСР 1918 года // Вопросы истории. – 1983. – № 4.
42. Смирнова Т.М. «Бывшие». Штрихи к социальной политике Советской власти // Отечественная история. – 2000. – № 2.
43. Соколов А.К. Советы: от власти иллюзий к иллюзии власти // Формирование административно-командной системы. 20-30-е годы. Сб. статей. – М., 1992.
44. Морозов С.К. Некоторые вопросы партийного руководства советами в 1918-1920 гг. // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 9.
45. Декреты Советской власти. – том I. – 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – М., 1957.
46. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 35.
47. Бурганов А.Х. Была ли возможность создания демократического правительства после Октябрьской революции? // Отечественная история. – 1993. – № 5.
48. Кульчицкий Станіслав. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К., 2003.
49. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси: В 3 т. – Т. 2: Радянський проект для України. – К., 2004.
50. Искендеров А.А. Очерк истории советского общества // Вопросы истории. – 2003. – № 2.
51. Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 6.
52. Гимпельсон Е.Г. Путь к однопартийной диктатуре // Отечественная история. – 1994. – № 4-5.
53. Овсянников А.А. Истоки вождизма: идеология и практика // Формирование административно-командной системы (20-30-е годы). Сб. ст. – М., 1992.
54. Ennker B. Die Anfänge des Lenin – kulta in der Sovietunion. – Köln, Weimar, Wien, Bohlau, 1997.
55. Павлова И.В. Механизм политической власти в СССР в 20-30-е годы // Вопросы истории. – 1998. – № 11-12.
56. Авторханов А. Технология власти. – М., 1991.
57. Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
58. Гимпельсон Е.Г. Влияние гражданской войны на формирование советской политической системы // История СССР. – 1989. – № 5.
59. Гимпельсон Е.Г. Начальный этап складывания административно-командной политической системы (1918-1920) // Формирование административно-командной системы. 20-30-е годы. Сб. ст. – М., 1992.

Summary

The article is devoted to the analysis of transformation of bolshevists' opinions on the conception of proletarian state in conditions of First world war and revolutionary shocks of 1917-1921. The author from the newest methodological positions exposes the discussion in the environment of political elite of that time in relation to the prospects of development of the state and society.

В. С. Гвоздик

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ (1917 р.)

У зв'язку з нагальною необхідністю якісно нового етапу в реформуванні політичної системи України значно підвищується роль вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради, формування якого останнім часом проходить в досить гострій партійно-політичній боротьбі і призводить до серйозного протистояння в українському суспільстві.

Тому цілком доцільним є звернення до історичного досвіду щодо організації та проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів, з метою в'яснення, наскільки вони були реальною альтернативою більшовицькій диктатурі, і чи могли б вони при більш сприятливих обставинах мати можливість забезпечити демократичний вектор суспільно-політичного розвитку Росії, її національних окраїн в ту буремну революційну добу.

Відповідь на це питання в значній мірі залежить від вивчення проблем виборчої кампанії на периферійному рівні, одним з яких і був Південь України, населення якого, особливо в містах, було досить поліетнічним і соціально неоднорідним.

Метою статті є висвітлення процесу розгортання політичної боротьби на Півдні України під час виборів до Всеросійських Установчих зборів. При цьому головна увага звертається на діяльність партій